

DÁNIELISZ ENDRE

Közkinccsé lett a teljes Arany-életmű (2.)

Világhírű klasszikusok nyomában

Kultúra

Az előzőekben bemutatott öt kötet Arany Jánosnak egy emberöltőt meghaladó irodalmi munkássága; teljes lírai és epikai alkotásait tárják az olvasók elé. E könyvek szerkesztője, Voinovich Géza ezeket a VI. kötettel teljesítette ki, közrebocsátva az ismeretlenségbe rejtőzőket, a befejezetleneket, zsenégeket, töredékeket.

E kiadványsorozat vitathatatlanra tette, hogy Arany a magyar elbeszélő költészet legkiemelkedőbb művelője, a népi gyökerű, realista poézis megteremtésében Petőfi Sándor pályatársa. – Mindezek ismeretében a könyvbarátok előtt egy kérdés óhatatlanul fölmerül: ha a magyar költészet génuszának valamennyi versét az olvasók, az irodalomtörténészek elé tárták, mi tette szükségessé a további 13 Arany-kötet közrebocsátását? Tudakozódásunkra a kritikai kiadások követelménye válaszol: elsősorban a vizsgálendő szerzőnek valamennyi keze-írása, gondolatainak, véleményének tolmácsolása közzéteendő, ide értve a be nem fejezett alkotásokat, töredékeket, a fordításokat, újságban és folyóiratokban közölt cikkeket, tanulmányokat, levelezését, az alkalmi felszisszenéseket, hivatalnoki szolgálatának kézjegyeit. Esetünkben vitathatatlan, hogy a saját remekműveket az irodalmi szintű fordításoknak kell követniük, annál inkább, mert Arany eredetileg versformába foglalt drámákat választott, amelyek az ő ritmushoz, rímhez fűződő ismereteit nélkülözhetlenné tették.

Csodálatos módon a nemzetközi drámairodalom halhatatlanjának, William Shakespeare-nek neve és művei egész életét végigkísérték. Amikor az önmagát és életpályáját kereső 19 éves ifjú odahagyta a debreceni kollégiumot, és „Thália zászlaja alá esküdött”, kedves professzora, Sárvári e

DÁNIELISZ ENDRE tanár, irodalom- és helytörténész (1925, Nagyszalonta). A Bolyai Egyetemen diplomázott (1951). Előbb tanár, majd az Arany János Emlékmúzeum igazgatója (1956–1965), később nyugdíjazásáig ismét tanít Nagyszalontán. Irodalom- és helytörténeti kötetei mellett több ezer írása jelent meg különböző lapokban. A Biharország folyóiratban nyelvvelmi sorozatot közöl. Az Arany János Irodalmi Kör tiszteletbeli elnöke.

szavakkal bocsátotta útjára: „Csak Sekszpirt, Sekszpirt domine!” – Nem tőle függött, hogy otléte alatt a direktor egyetlen klasszikust sem tűzött műsorra. Akaratlan mulasztását költőnk pár évtized múltán bőségesen jóvátette, az angol drámaíró hivatott és ihletett fordítójává rangosodva. Első kísérlete az 1836–1840 közötti esztendők egyikéhez fűződik. E fordulatról szóljon ő maga! „Ez idő alatt nem szüntem meg folytatni olvasmányaimat. [...] Ízlésem a jobb könyvekre vezette választásomat. [...] Shakespeare

német fordításait ekkor forgattam először.” Jól tudjuk: ő nem elégedett meg az olvasás nyomán szerzett ismeretekkel, hanem egyikéből-másikából részleteket fordított. Ez történt a *Midsummer Night's Dream* cíművel, aminek hűséges magyar fordítása *Nyáréji álom*. Költőnk e helyett alkotta *A Szent-Iván éji álom* címváltozatot. Azonban nem csak magyarította e tündéri játékot, hanem néhány részletét az iskola legtagasabb termében be is mutatta. Földii közül szereplőket választott, betanította őket, sőt a díszleteket is maga festette. Nem elvetendő a helybeliek feltételezése: Shakespeare eme színjátékát első alkalommal itt és ekkor mutatták be magyar közönségnek.

Nem ismervén az angol nyelvet, a dráma eredeti szövegével nem tudott mit kezdeni. Ám jó sorsa kisegítette. Szilágyi István, egykori kollégiumi társa 1842 tavaszától az iskola rektora lett. Legényember lévén az Arany családnál ebédelt. E folyamatos kapcsolat változást idézett elő a mindedig csak munkájának és az övéinek élő másodjegyző időbeosztásában. Ennek körülményeiről szóljon ő maga: „Természetes, hogy a társalgás legtöbbször irodalmi tárgyról szólt. Ő minden könyvet, mi szemé elé akadt, hozzám hozott, sokszor tukmálva. Majd a görög tragicusok fordítására unszolt, [...] majd dolgozatait olvasta fel, majd angol nyelvtant hagyott nálam, mely nyelvet akkor ő sem értett. Én addig forгатám ez utóbbit, addig nevettem az olvasás bizarrságain, addig törtem Hamlet magánbeszédét, melynek egy angol nyelvtanból sem szabad hiányozni, hogy kedvet kaptam a német Shakespeare-t összenézni az eredetivel. A munka nehéz, de annál ingerlőbb vala: egy debreceni vásár meghozta nekem *János király és II. Richárd* olcsó kiadását, [...] És nem sokára *János király* magyar jambusokban szólalt meg, hogy ismét elhallgasson. Később – 1848 – midőn a nyelvben már járatosb valék, újra elővettem fordítani Shakespeare-t, de az eredmény, a közbejött politikai viszonyok miatt, néhány töredéken kívül csak az lőn, hogy nevem, mint Sh. fordítójáé, a Petőfi *Coriolánja* címlapjára került. [...] Az 1848/49-es viharos évek izgatottsága alatt keveset dolgoztam, mert nekem erre nyugalom kell.”

A forrongó napok jegyzőnkre új és újabb teendőket róttak. Hivatalbeli és megélhetési gondjai 1849 májusában arra kényszerítették, hogy állásáról lemondjon, és a forradalmi kormány Belügyminisztériumában legyen egyszerű tisztviselő. A kedvezőtlen hadi helyzet egy bő hónap múltán arra

kényszerítette, hogy hazatérjen. Júliustól állás nélkül, anyagi és politikai bizonytalanságban tengődött az Arany család.

1851 májusában gr. Tisza Lajosék meghívták: legyen Domokos fiuk egyik házi tanítója. Ezt el is vállalta, mivel a serdülő korú magántanulót a természettudományokra egy magyar s az idegen nyelvet egy Angliából ideszereződött pedagógus oktatta. Tudjuk, hogy 1843-tól Arany egy angol nyelvtant bűvárolt, és „jókat nevetett” az olvasás furcsaságain; az olvasottak kiejtésére nem vállalkozott. Ámde felbukkant az idegen nyelven való társalgás nagyszerű alkalmá, amit nevelőnk egy üvegnyi szalontai szilvóriummal biztosított. Sajnos, e kettős beszéd csupán néhány napig tartott. A butélia egyhamar kiürült, s a szigetország szűlőtte másként határozott: „Tudja mit mister Arany! Én meggondoltam. Ez a cserelecke nem igazságos, mert én minden kocsisztól megtanulok magyarul, ön pedig angolul nem tanulhat, csak tőlem. Én hát abbahagyom.”

E kis történetet azért iktattam ide, hogy kiderüljön: a Shakespeare-szöveget magyarrá tevő fordító, aki akadémiai titkárként hibátlan angolsággal levelezett intézményekkel, tudósokkal, nyelvzszeniként sem tudott szót érteni a La Manche csatornán túli polgárokkal. Ezt erősítette meg Keresztury Dezső, e kötet főszerkesztője is: „Kortársai közt a legjobbban ő tudott angolul. Persze csak olvasni, beszélni nem tanult meg.”

*

A bő két esztendőn át tartó anyagi és lelki bizonytalanságból a nagykőrösi Református Kollégium meghívó levele mentette ki. Kilenc éven át a magyar irodalom katedrájának vezetője; emellett latint és ritkábban görögöt tanított. E humán tantárgyak oktatása szükségessé tette a fogalmazások megkövetelését, amelyeket százsámra kéthetenként kellett kijavítania. Mindezek ismeretében fölöttébb elcsodálkozunk: Aranynak miként sikerült maradandó irodalmi remekműveket alkotnia? E kilenc év az örökszép balladák és nemzeti ódák időszaka, amelyek mellett a *Daliás idők* s a *Csaba trilógia* folytatása is időt, főleg ihletet követelt. A fentiek ismeretében fölmerül a kérdés: a más nyelveken alkotott klasszikus művek némaságra ítéltettek? Nem egészen. Olykor Dante, Goethe egy-egy munkája teszi próbára átültető képességét.

A pesti írókkal, kiadókkal folytatott levelezésben minduntalan fölmerül Shakespeare valamennyi színművének átültetése, ám beszámítható társak híján mindez szóbeli törekvés marad. E kérdésben az 1858/59-es esztendőök találkozása hoz fordulatot. Ekkori levelében Arany szalontai sógorának bevallja: „az ünnepek alatt Shakespeare-t próbálgattam fordítani. Talán menni fog.” Másoknak *A szent-iván éji álom* eredeti szövege átültetésének nehézségeiről panaszkodik. Azonban jó sorsa most is kíségette.

A politikai nyomás enyhülésével az irodalmi élet felélénkült. A Magyar Tudományos Akadémia 1858 végén Aranyt tagjai sorába iktatta. Két év múltán, 1860 őszén író barátai azzal készítik elő az ő és családjának Pestre költözését, hogy a Kisfaludy Társaság igazgatótitkárává választják. Ezzel a bosszantó füzetjavítások helyett a magyar irodalmi élet újjászervezését vállalja magára. Ennek része az 1847 óta Shakespeare drámáinak nyelvünkre való átültetése, majd kiadása. Ő maga *A szent-iván éji álom* magyarítását 1864. április 23. előtt be is fejezi. Ezzel lehetővé válik, hogy a Nemzeti Színház a halhatatlan drámaíró születésének 300. évfordulóját Arany János fordításával ünnepelje. – A várva várt színművek teljes láncolatának első kötete az érdeklődők elé kerül, a fentebb említett mellett a Szász Károly átültette *Othello* társaságában.

E vígjátéknak végleges tisztázati példányát – Arany kézírásában – a nagyszalontai Arany János Emlékmúzeumban őrzik. A László fiú végrendeletéhez híven özvegye 1899-ben a szülő-

föld népének adományozta. Az intézmény egyik legértékesebb emléktárgyát ma a kéziratár vasszekrényében őrzik.

*

A kritikai kiadás VII. kötetében a legismertebb és legértékesebb Shakespeare-mű, a *Hamlet* következik. Arról már szóltam, hogy amikor 1842-ben Szilágyi rektortól ajándékba kapott egy angol nyelvtant, a példaként beiktatott *Hamlet-monológ*ot nyomban magyarította. Ezt követően a *János királyba* kezdett, ám egyharmada után ezt is abba hagyta, részben kis családja megélhetési gondjait könnyítendő, részben eredeti alkotásokkal gazdagítani a magyar irodalmat. Az idegen nyelvű drámákba is bele-belekap, ám befejezésükkel adós marad.

Tudjuk, hogy 1860 nyara Arany életébe soha nem remélt változást hozott literátori elhivatottságát bizonyítandó. A Bach-korszak utáni közéleti enyhülést hasznosítva a Kisfaludy Társaság – 11 éves kényszerszünet után – ismét megkezdte működését, 1860. augusztus 1-én igazgatójául Aranyt választva meg. Az írók több évtizedre kiterjedő harca Shakespeare valamennyi művének nyelvünkre való átültetése érdekében megvalósulni látszik. Az akkori jeles írók sorából egy hattagú bizottságot azzal bíznak meg, hogy a végső cél érdekében saját közreműködésükkel vagy másokat ösztönözze ültessék/ültetessék nyelvünkre Shakespeare 37 színművét. A bizottság irányítója Arany lett, s mindannyiszor közbelé-

pett, amikor célkitűzésük szekere már-már kátyúba zökkent. A magyarítás úgye ezzel jó kezekbe került.

Ám nem szoltunk a könyvkiadás módjáról, annak anyagi fedezetéről. Jó sorsunk ezt is megoldatta. Arany nagykőrösi nevelősködése idején, 1853-ban a görög származású, ortodox vallású Tomory (Thaodorovics) Anasztászt nevezték ki szám-tantanárnak. Társai előtt így mutatkozott be: „Vér szerint alig számíthatnám közetek magamat, de lelkem egészen a tiétek.” Pár évi ott-tartózkodása után Pesten irodalmi vállalkozásai-ból, jelentős örökségéből szép vagyont szerzett. Egyebek mel-lett elhatározta, hogy ő adja ki magyarul Shakespeare vala-mennyi színművét. Költőnk egykori társához fordult és meg-győzte: egyesítsék azonos céljaikat. Ez meg is történt. A *Ham-let* 1867-ben napvilágot látott. Bemutatására ez év szeptember 9-én került sor a Nemzeti Színházban. A szakértők szerint ez Arany géniuszának megismételhetetlen teljesítménye.

Költőnk évtizedeiben e színműnek jelentős politikai hatása volt, mivel egy korszerűtlenné vált társadalmi rendszert erő-szakkal továbbéltető király és királyné halálával végződik. Hamlet monológjaiban és ellenfeleit bíráló kitöréseiben a mélységes sértettség nyilatkozik meg.

A 19. századi haladó eszméket terjesztő magyarországi cso-portok számára ez a magatartásforma fölöttébb népszerű volt, amit Liszt Ferenc *Hamlet* című szimfonikus költeménye is igazol.

*

A kritikai kiadás VII. kötetének záró színműve a *János király*, amelyben Shakespeare folytatta a korabeli Anglia társadalmi összeütközéseinek irodalmi tükörképét. – Arról már szót ejtettünk, hogy Szalonta másodjegyzője a debreceni vásárból meghozatta a *János király* angol szövegű kiadványát, s az nemsokára magyar jambusokban szólalt meg. Az indító ok nem a szerző politikai bírálatainak hazai talajba ültetésére irányult, hanem az angol nyelv elsajátítására. Célját eléren-dő, 1843-ban jelentős részt sikerült lefordítania, de a hírnevét megalapozó elbeszélő költeményei, lírai megszólalásai, majd a szabadságharc eseményei háttérbe kényszerítették az ide-gen királydrámát.

Negyedszázad múltán egykori próbál-kozását elő se vette volna, ha a Kisfa-ludgy Társaság magára nem vállalja valamennyi Shakespeare-színmű magyar nyelvű kiadását. Azon frissi-ben akadt egy, a literatúrában ismeret-len vállalkozó, aki az V. felvonás átül-tetésével jelentkezett. A Kisfaludgy Tár-saság e szörnyűséget el nem fogadva Aranyt kérte föl: fejezze be a kézirat-ban heverő drámarészlet magyar nyelvű változatát! Arány, értékelve az irán-ta való bizalmat, 1864. április 24-én a befejezett kézirattal jelentkezett.

Nem az ő vétke, hogy a *János király* nem lépett a népszerű Shakespeare-színművek sorába. Csupán a költő halála után egy évvel mutatta be a kolozsvári társulat, a Nemzeti Szín-ház pedig további kilenc éven át vára-koztatta a főváros közönségét.

*

A VII. kötet ezzel nem fejeződött be. A kritikai kiadás szabályai értelmében a sorozatnak be kell iktatnia a szerző valamennyi fordítói kísérletét, szüles-senek bár szabadidejét kitöltő szóra-kozásból. – A függelékben öt Shakes-peare-dráma töredékével találkozunk. Közéjük tartozik a *Cymbeline* 9, s a terjedelmesebb *Romeo és Júlia* 48 vers-sorral. Ezt követi a mindegyik kötetet záró Jegyzetek rovat, a főszöveghez fűződő kiegészítéssel, tájékoztatással.

*

A VII. kötettől búcsúzzunk a főszer-kesztő Keresztury Dezső méltató soraival! „Arany Shakespeare-fordítá-

sai a magyar drámai nyelv megteremtéséért folyó küzdelem kiválóan fontos kezdeményei s eredményei; ugyanakkor azért is, mert lényeges dokumentumai a költő fejlődésének. A világirodalom jelesei közül az angol óriás volt reá a legnagyobb, s mindvégig termékenyítő hatással. [...] Oly avulhatatlanok, mint saját művei: az idő nem rozsdásítja szét, csak megpatinázza őket.”

*

Az előzőekből kiviláglott: a kritikai kiadás VII. kötete a világirodalom angol óriásának három remekművét adta az érdeklődő magyar olvasók kezébe. E tény annak is bizonyítéka, hogy néhány idegen klasszikusnak anyanyelvünkön való hiteles tolmácsolását Arany Jánosnak köszönhetjük. Igénységének kialakulását kutatva a feleletre önéletrajzában bukkanunk: „még a grammatikai osztályba alig érve, nem tudtam nagyobb embert, mint a könyv, főleg a versírót.” Közismert tény, hogy a szalontai „tanpálya” kitűnően indult, s úgy is folytatódott. Művelődési hajlama egyhamar osztálytársai fölé emelte a magányosságra hajló fiúcskát. A preceptor (segédtanító) elfoglaltsága után maradó szűkös szabadidejében kezébe jutott az *Iliász* s az *Odüsszeia*. Ez az első találkozása az ógörög irodalommal, éppenséggel Homérosszal, az európai irodalom első nagy költőjével, ami magyar, esetleg német nyelven történt.

A debreceni kollégium diákjaként ismerkedett meg a görög ábécével, nyelvtannal, és klasszikusok idézeteit magyarították. Hat év múltán Szilágyi István szalontai rektorként eredeti görög szöveget ajándékozott barátjának, és arra unszolta, hogy fordítsa le anyanyelvünkre. Kapcsolatukat Máramaroszigetre való letelepedése után is folytatták. Arany az ógörög klasszikusokkal kívánt alaposabban megismerkedni. Az új tanár az iskolai könyvtárból azon nyomban kölcsönzi Szophoklész, Platón, Szókratész és Arisztophanész egy-egy művét. Ez volt az első, bár nem igényelt találkozása azzal a szerzővel, akinek valamennyi színművét nyelvünkre ültette át. Ha már szóba került eme ógörög szerző neve, illő, hogy legalább tömören szóljunk róla.

Arisztophanész (Kr. e. kb. 445 – kb. 385) a legjelentősebb ógörög vígjátékíró. Feltehetően 40 vagy 44 komédiával szóra-

koztatta a korabeli teátrum nézőit. Görbe tükrében megjelentek korának ellentmondásai. A visszájára fordított valóság teremtette meg a komikumok sorozatát Színműveiben az erkölcstelenség a társadalom hőseivé rangosodnak, s a nyugalmat, rendet felrúgó kópék a közérdeket képviselik. Nyelvezete fölöttébb vaskos; útszéli kiszólásokkal fakasztja nevetésre közönségét.

Érdekes fölvetnünk e kérdést: a rangos ógörög irodalomból Arany miért éppen Arisztophanész komédiáit választotta? Erre részben a kiegyezést követő magyar politikai élet készítette. Hasonlóságot érzett a polgárosulás sebzett demokráciája és a rabszolgatartók demokráciája között. De kiváltó ok lehetett a szellemiség, a komikumnak az áradása, nem utolsósorban mély érdeklődése az ógörög irodalom műfaji változatlansága iránt.

Amikor egészségét visszaállítani szándékozva, 1870 nyarán Karlsbadba (Karlovy Vary) utazott, Arisztophanészt is magával vitte. Szakértői vélemény szerint Aranyunk „hitelesen ültette át Arisztophanész trágár pajzánságait, ám a kényes helyeket nem szó szerint fordította, hanem lényegüket fejezte ki csattanósan, találékonyan.” (Kövendi Dénes) Midőn, 1874. június 20-án, végzett a tizenegyedikkel is, az MTA Nyelv- és Széptudományi Osztálya úgy határozott, hogy a kezelésében lévő dráma-jutalom 400 aranyát a fordítónak ítéli, minthogy Arany János újabb alkotása a magyar irodalom számottevő nyeresége.